

Bezetting of bevrijding

Buitenlandse interventielegers in Utrecht, 1787-1813

Kozakkendag was vanaf 1814 een eeuw lang een jaarlijkse feestdag ter herdenking van de bevrijding van Utrecht door het Russische leger op 28 november 1813. Deze intocht, die een einde maakte aan het Franse bestuur in de Domstad, vormde het sluitstuk van een reeks buitenlandse interventies, die de Nederlandse en dus ook de Utrechtse geschiedenis een kwart eeuw lang bepaald hebben. Deze interventies vloeiden voort uit de revolutie-oorlogen, die Europa (en zelfs gebieden daarbuiten) decennia lang teisterden. De legers die hier binnenmarcheerden werden, afhankelijk van de politieke voorkeur, door een deel van de bevolking als bevrijders en door een deel als bezetters gezien. Naarmate troepen langer bleven, nam het laatstgenoemde deel van de bevolking over het algemeen toe. Door de relatie tussen oorlog en ideologie en de betrokkenheid van de bevolking onderscheidde de revolutieperiode zich duidelijk van de tijd daarvoor.

Patriotten en Pruisen

De reeks revolutionaire oorlogen was begonnen met de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd tegen de Britten. De Amerikanen werden door de Fransen gesteund, die zich daarmee financieel zwaar uitputten, hetgeen een belangrijke factor zou worden bij het uitbreken van de Franse Revolutie. Ook de Nederlandse Republiek werd aan Frans-Amerikaanse zijde in de oorlog meegesleept. Het ongunstige verloop daarvan leidde tot de Patriottenbeweging, die stadhouder Willem V in de verdediging drong. Vooral in Utrecht bestond er een succesvolle burgerbeweging onder leiding van de Ceylonese student Pieter Philip Jurriaan Quint Ondaatje en zijn rechterhand Jan van Lidt de Jeude, die in de zomer van 1786 de macht in de stad overnam. Het land raakte verdeeld in een patriots en een oranjegezind kamp. De patstelling duurde bijna een jaar, tot prinses Wilhelmina van Pruisen,

de echtgenote van de stadhouder, probeerde een doorbraak te forceren door incognito naar Den Haag te reizen ten einde zich aan het hoofd van een Oranjebeweging te stellen. Bij de Utrechts-Hollandse grens werd ze echter tegengehouden door een patriots vrijkorps, opgesloten in een herberg en vervolgens teruggestuurd. Woedend schreef ze haar broer, koning Frederik Willem II van Pruisen, een brief met het verzoek om de belediging te wreken. Deze stelde aan het gewest Holland een ultimatum. Koortsachtig diplomatiek overleg volgde. Engeland en Pruisen stonden aan de kant van de stadhouder, de Patriotten hoopten op Frankrijk. Aan het eind van de zomer werd duidelijk dat Frankrijk financieel niet meer in staat was tot ingrijpen. Niets stond een Pruisische interventie meer in de weg. Op 13 september 1787 marcheerde een leger van 25.000 man onder bevel van de hertog

van Brunswijk de grens over. Het leger splitste zich in tweeën: één divisie rukte op richting Amsterdam en twee divisies trokken naar het zuiden van Holland. De patriots troepen rond Utrecht dreigden ingesloten te raken en hun aanvoerder, de Duitse Rijngraaf van Salm, besloot tot ontroofing. De Utrechtse patriotten vluchtten in paniek naar Amsterdam, voor de Pruisische soldaten uit, die al plunderend door de Vechtstreek trokken. Door Oranjegezinden werden ze echter toegejuicht als bevrijders, die het onwettige bewind hadden verjaagd en de geliefde stadhouder in zijn macht hadden hersteld. De huizen van vooraanstaande patriotten werden door feestende orangisten grondig verbouwd. De gedupeerde bewoners moesten zelf na de val van Amsterdam verder vluchten, meestal via de Zuidelijke Nederlanden naar Frankrijk.

Franse revolutionairen

De Pruisische interventie bracht de Republiek in een nauw bondgenootschap met Pruisen en Engeland. Dat zou het land enkele jaren later fataal worden. De financiële crisis in Frankrijk, het gastland van de meeste patriots ballingen, escaleerde in 1789 tot een revolutie. De radicalisering van de revolutie leidde in 1792 tot oorlog met Pruisen en Oostenrijk en in februari 1793 verklaarde de regering van wat inmiddels de Republique française was geworden, aan de Nederlandse stadhouder en de Engelse koning de oorlog, aangezien zij bondgenoten van hun reactionaire collega's in Berlijn en Wenen waren. Al na enkele weken werd Breda bezet, waarbij Nederlandse hulptroepen

0

Renger de Bruin
Centraal Museum

P.G. van Os
(1776-1839).
*Intocht der
kozakken binnen
Utrecht in 1813,
1816.*
(Centraal Museum)

onder aanvoering van Quint Ondaatje een rol speelden. Bij patriotse ballingen in Frankrijk en achtergebleven geestverwanten herleefde de hoop, aangezien zij van de Fransen het herstel van hun revolutie verwachtten. Zij hadden echter te vroeg gejuicht, want de geallieerden herstelden zich en toen de Franse generaal Dumouriez na een nederlaag naar de Oostenrijkers overliep, zag het er voor de zaak der revolutie een tijdje somber uit. In het voorjaar van 1794 begon de militaire machine van de Franse dienstplichtlegers echter goed te werken en in juni van dat jaar behaalden de Fransen bij Fleurus een overwinning, die definitief zou blijken te zijn. De val van Robespierre, een maand later, herstelde de stabiliteit in Frankrijk, hetgeen aanzienlijk bijdroeg tot de militaire successen. De geallieerde troepen moesten voortdurend terrein prijsgeven en aan het eind van de zomer viel het Franse leger Staats-Brabant binnen. Spoedig stonden de Fransen aan de grote rivieren, die evenals in het verleden een natuurlijke barrière vormden. De weergoden waren de revolutie echter gunstig gezind, want door de buitengewoon strenge vorst, die aan het eind van het jaar inviel, kon de opmars over het ijs worden voortgezet.

De frontlijn kwam steeds dichterbij Utrecht te liggen. De stad vormde een belangrijk knooppunt, waar dagelijks legereenheden en groepen vluchtelingen doorheen trokken. De kosten hiervan drukten zwaar op de stedelijke kas en de gedemoraliseerde soldaten leverden grote overlast op voor de burgers. Dat gold met name voor het Engelse leger.

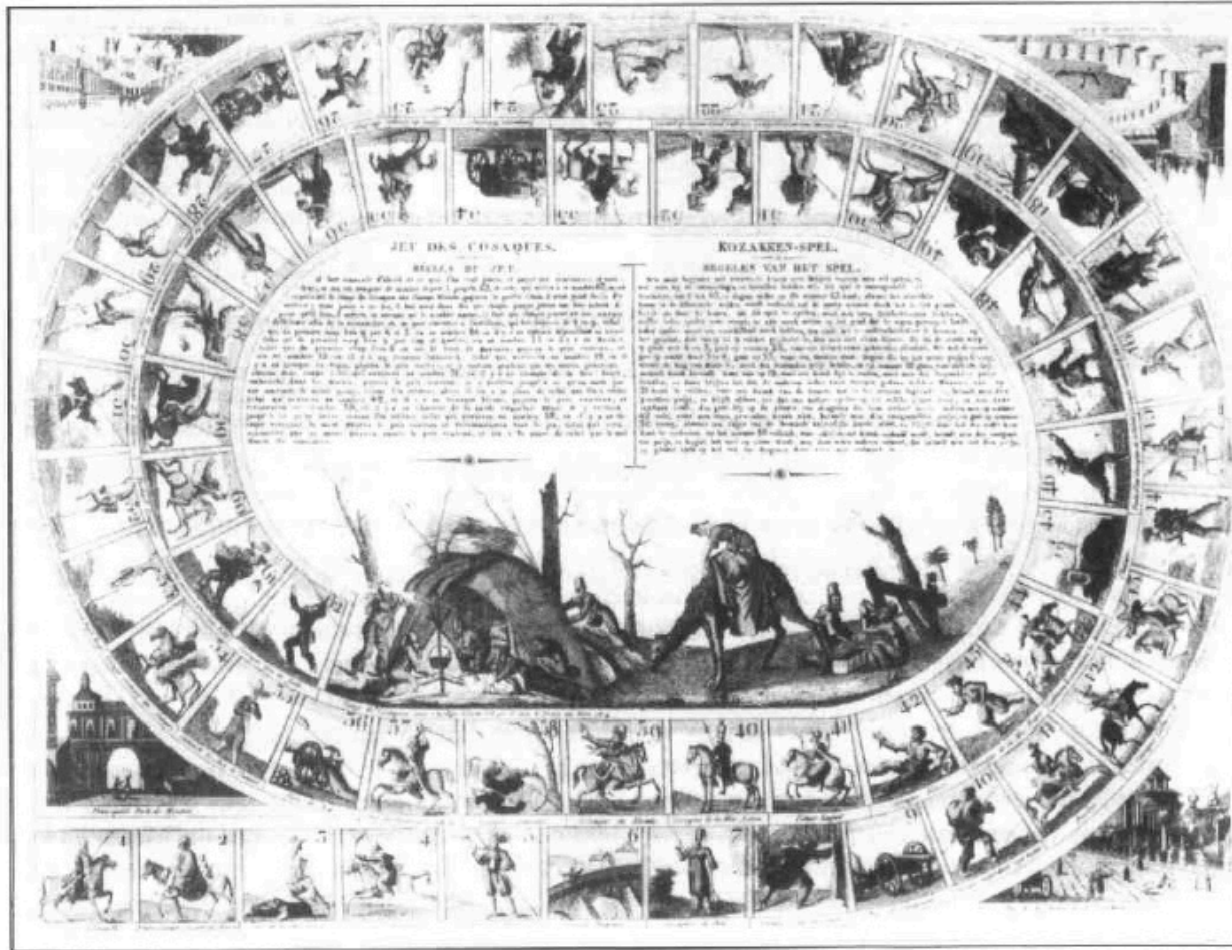
Pichegru

Nadat tussen 8 en 10 januari 1795 een Engels tegenoffensief in de Betuwe volledig was mislukt, achtten de Staten van Utrecht de situatie hopeloos. De provincie moest zonder bloedvergieten worden overgegeven en daartoe werd in het diepste geheim de capitulatie voorbereid. Voorwaarden als de eis dat betalingen in harde valuta moesten geschieden, werden niet geaccepteerd en de assignaten, het geïnflateerde Franse papiergeld, konden een verwoestende uitwerking op de economie hebben. De Utrechtse patriotten zagen de Fransen echter als bevrijders en dansten hand in hand met de soldaten om de in de hardbevoren grond geplante vrijheidsbomen. Toch raakten ook zij teleurgesteld, want de bevelhebber van het Franse Noorder-

leger, generaal Charles Pichegru, hield absoluut niet van revolutionairen en werkte het liefst samen met de zittende vroedschap. Hij liet de gevangenen, die bij een bestorming van het tuchthuis waren bevrijd, een Utrechtse Bastillevariant, weer vastzetten en arresteerde de patriotse leider Jan van Lidt de Jeude. Deze had zijn terugkeer uit ballingschap dusdanig gevierd dat dronkenschap een mooi motief vormde om hem op te pakken. Hoewel Pichegru werd teruggefloten en op last van de Franse regering een machtswisseling in Utrecht moest toestaan, bleef hij de revolutionairen dwarszitten. Hij stimuleerde het voorlopige gemeentebestuur, de Provisionele Municipaliteit, een gematigde koers te varen en niet in te gaan op de eisen van de radicale clubs om de oud-regenten te arresteren en oranjegezinde ambtenaren te ontslaan. Deze houding maakte hem bijzonder geliefd in patricische kringen. Zo werd voor hem een feestmaal aangericht in de Fundatie van Renswoude. In het gezwollen achttiende-eeuwse taalgebruik werd hem van alle kanten lof toegezwaaid. Een onvoldoende kennis van de Franse taal zorgde evenwel voor een pijnlijk moment, toen één van de sprekers het heldendom van de bejubelde tot nul reduceerde met de opmerking: "mon général, vous etes le plus grand zéro du monde!" De spreker had héros bedoeld. Bij Pichegru speelde een persoonlijke afkeer van radicale revolutionairen zeker een rol. Later werd hij op beschuldiging van royalisme gearresteerd en overleed onder onopgehelderde omstandigheden in zijn cel, officiële lezing: zelfmoord. Toch paste zijn handelen om gematigde krachten tegen radicalen te steunen in de Franse politiek. Ruim een half jaar na het einde van de Terreur had men de buik vol van alles wat op Jakobijnen leek. Bovendien paste een verstoring van de gevestigde orde niet in het

Bezetting of bevrijding

Buitenlandse interventielegers in Utrecht, 1787-1813

Kozakkenspel, uitgegeven in Den Haag bij Weygand, 1813. De winnaar komt bij een kozakkencamp op de Champs-Elysees in Parijs.

streven van de Franse politici en militairen om maximaal te profiteren van de bevrijde c.q. bezette gebieden, waarbij zowel de schatkist als de eigen zakken gevuld dienden te worden. De Bataafse Republiek, zoals Nederland inmiddels heette, moest 100 miljoen gulden betalen voor de broederlijke hulp, die door de Fransen geboden was bij het verdrijven van de stadhouder. Bovendien diende het Franse leger, dat als bescherming tegen contra-revolutionaire mogendheden nog even zou blijven, gevoed en gekleed te worden. Nationale en lokale overheden draaiden voor de kosten op. Bovendien moesten ze de middenstand compenseren voor de betalingen in assignaten. Om

dit alles te financieren werden gedwongen leningen uitgeschreven. Er waren echter ook sectoren, die van de Franse troepen profiteerden door het leveren van goederen en diensten: kleermakers, bakkerijen, de prostitutie, om maar enkele bedrijfstakken te noemen.

De slaaf

De verboedering met de bevolking werd geaccentueerd tijdens allerlei festiviteiten, zoals het alliantiefeest van 15 juni 1795. Een van de onderdelen was een optocht vol bevrijdingssymboliek, waarin onder andere een platte wagen meereed met daarop een geketende Utrechter, die tijdens de tocht door op de wagen

gesprongen Franse soldaten uit zijn boeien bevrijd werd. De Utrechter in kwestie, metselaar Anthony Verburg, hield aan deze rol levenslang de bijnaam 'de slaaf' over. In het algemeen lijkt de verhouding tussen Fransen en Utrechters vrij redelijk te zijn geweest. Op wat diefstalletjes na, zoals het illegaal rooien van aardappels, gedroegen de soldaten zich ook wel gedisciplineerd. In september 1796 vond er bij de Viebrug een vechtpartij plaats tussen burgers en soldaten, waarbij enkele personen in het water terechtkwamen, maar zoiets was een uitzondering. Dit incident hing samen met het overnemen van het wachtlopen door Franse soldaten, een maatregel die was

gekomen om de radicaal-gezinde schutterij als politieke factor uit te schakelen. Daarmee hadden de Franse autoriteiten, nu in de persoon van generaal Beurnonville, weer eens partij gekozen voor de gematigde krachten. Het handhaven van de stabiliteit bleef de hoofdzorg. De Bataven mochten hun bestuur inrichten zoals ze wilden, als er maar geen chaos kwam. Toen dat door de constitutionele crisis van eind 1797 dreigde te gebeuren, pleegde het Franse leger samen met het Bataafse op 22 januari 1798 een staatsgreep, voor de verandering ten gunste van de radicalen. Die drukten een eenheidsstaat door, maar toen ze te ver leken te gaan, volgde een half jaar later met Franse steun een nieuwe staatsgreep, die weer gematigde politici aan de macht hielp. In het najaar van 1801 maakte een coup van het Franse leger een eind aan de Bataafse revolutie. Twee jaar eerder had de grote bondgenoot de Bataafse Republiek moeten redden van een Engels-Russische invasiemacht, die in Noord-Holland was geland en die zich als bevrijder presenteerde. De zoon van de verdreven stadhouder was in de gelederen aanwezig, maar de gehoopte oranjegezinde opstand bleef uit.

Napoleon

Toen in maart 1802 vrede werd gesloten tussen Engeland en Frankrijk, vertrokken de voormalige bevrijders uit Utrecht, zulks tot vreugde van de bevolking. Die vreugde was van korte duur, want in de nazomer van 1803 waren ze weer terug na het opnieuw uitbreken van de vijandelijkheden. De Fransen, officieel bondgenoten die het land moesten beschermen tegen Engelse en Pruisische aanvallen, traden nu onverbloemd als bezetters op. Zo vorderde generaal Marmont in Utrecht een groot aantal huizen en toen het gemeentebestuur protesteerde, werd de stad gestraft met verdub-

belde inkwartiering. Bij Zeist liet hij een groot kamp aanleggen door de soldaten en na voltooiing hield hij de graafroutine op peil met het oprichten van een quasi-Egyptisch monument, dat als de pyramide van Austerlitz bekend zou worden. Marmont deed voor zijn hoogste chef ook inlichtingenwerk en op basis daarvan besloot deze in de Nederlandse politieke verhoudingen in te grijpen. Eerst kwam er een eenhoofdig gezag onder Rutger Jan Schimmelpenninck en vervolgens het Koninkrijk Holland onder Napoleons broer Louis. Als Lodewijk Napoleon maakte deze zich vrij snel populair, vooral door zijn pogingen allerlei Franse maatregelen te verzachten. Zo hield hij de invoering van de dienstplicht tegen en stond hij ontduiking van het Continentaal Stelsel toe. Toen de Engelsen in de zomer van 1809 een landing in Zeeland uitvoerden en pas na enkele maanden verdreven konden worden, was voor Napoleon de maat vol. Het volgende jaar werd Holland bij Frankrijk ingelijfd.

Daarmee werden ook de Franse wetten van kracht, waaronder de dienstplichtwet. Nederlandse jongens moesten als Franse onderdanen in de keizerlijke legers dienen en gezien Napoleons militaire activiteiten was dat geen ongevaarlijke bezigheid. De woede onder de bevolking was dan ook groot en meer dan welke maatregel ook leidde de dienstplicht tot felle anti-Franse gevoelens. Bij de eerste keuring in maart 1811 vonden in Utrecht ongeregelheden plaats. De spanning bleef bestaan, maar door het gedisciplineerde optreden van de Franse militairen bleven botsingen van betekenis uit. Het tactische beleid van de Utrechtse maire Van Dielen en onderprefect Van Tuyll van Serooskerken bevorderde eveneens de rust. Toen na het overlijden van Van Dielen in het voorjaar van 1812 de fel pro-Franse P.W. Bosch van Drakestein diens opvolger werd, ontstonden er al

snel irritaties, omdat Bosch de neiging had bij Franse eisen er nog een schepje boven op te doen in plaats van de maatregelen te verzachten zoals zijn voorganger gedaan had. Tussen Bosch en Van Tuyll ontstonden ernstige fricties over de wijze van optreden tegen de onrust die ontstond na het bekend worden van het debacle in Rusland. In december 1812 werd duidelijk dat Napoleons veldtocht tegen Rusland op een catastrofe was uitgelopen en dat daarbij vele duizenden Nederlandse militairen waren omgekomen. De verontwaardiging daarover en de aantasting van Napoleons onoverwinnelijkheidsmythe leidde tot acties als de weigering van de Nationale Garde om op het appél te verschijnen. Bosch wilde hard optreden, maar Van Tuyll wist de zaak op mildere wijze op te lossen.

Kozakken

Behoudens enkele incidenten bleef het tot het najaar van 1813 rustig. De positie van de Fransen was ook nog veel te sterk om aan verzet te denken. In

Hermanus van Loon tijdens de plundering van Woerden door de Fransen vermoord, 24 november 1813. Na de inname van Woerden sloegen sommige Franse eenheden aan het plunderen. Bij de ongeregelheden werden 26 burgers gedood.

Bezetting of bevrijding

Buitenlandse interventielegers in Utrecht, 1787-1813

Utrecht, dat een belangrijk militair centrum was, bevonden zich bovendien voortdurend troepenconcentraties. De burgerlijke autoriteiten stonden in voortdurend overleg met de militaire bevelhebbers als generaal Molitor. De situatie veranderde ingrijpend door de Volkerenslag bij Leipzig, midden oktober. De daar geconcentreerde Franse hoofdmacht was vernietigd en grote delen van het rijk lagen nu open voor de vijand. Het bestuur begon in ontbinding te raken. Half november werd het westen van de Hollandse departementen ontruimd en daar brak onder gezag van Gijbert Karel van Hogendorp een oranjegezinde opstand uit. Sympathiebetuigingen met deze beweging leidden in Utrecht tot wat ongeorddheden, maar de stad bleef voorlopig nog vast in Franse handen. De angst voor plunderingen steeg voortdurend en werd nog eens gevoed door de gebeurtenissen in Woerden, waar de Fransen op 23 november terugkwamen

en verschikkelijk huishielden. De dagen van het Franse verblijf waren evenwel geteld en op zaterdag 27 november besloot Molitor zich terug te trekken. De volgende ochtend in alle vroegte verliet het Franse leger Utrecht door de Tolsteegpoort, dezelfde stadspoort waardoor Pichegru bijna negentien jaar geleden triomferend was binnengetrokken. Enkele uren later verscheen een Kozakkenpatrouille voor de Wittevrouwenpoort om de intocht van het Russische leger aan te kondigen en maatregelen voor de fouragering te eisen. Die scène is door P.G. van Os vereeuwigd op een schilderij. Daarop is te zien hoe Utrechters de exotische ruiters vanaf de stadswallen toejuichen.

De troepenbewegingen hadden onmiddellijke consequenties voor de Utrechtse bestuurssituatie. Bosch van Drakestein begreep dat zijn positie onhoudbaar geworden was. Hij besloot de cer aan zichzelf te houden en diende zijn

ontslag in bij Van Tuyll, om gezondheidsredenen. Het bewind werd overgenomen door de Provisioneerende Regeering der Stad Utrecht, die voor bijna de helft uit zittende bestuurders bestond. Dit voorlopige bewind was samengesteld na overleg met Van Tuyll van Serooskerken en militaire autoriteiten. Van Tuyll deed ook een poging de provincie Utrecht in ere te herstellen, maar werd vanuit Den Haag teruggefloten. Binnen de bestaande structuren moest de overgang naar het nieuwe koninkrijk van Willem I gestalte krijgen. De vorst zelf was er een warm voorstander van om belangrijke verworvenheden uit de Bataafs-Franse tijd in zijn nieuwe staat te integreren en daartoe behoorde zeker het overnemen van ingewerkt personeel. Van zuiveringen onder patriotten en Fransgezinden moest hij dan ook niets hebben.

De troepen die de voorwaarden voor dit rijk hadden geschapen, moesten natuurlijk ingekwartierd en bevoorraad worden. De procedures waren na 25 jaar vreemde troepen bijna routine geworden. De gebruikelijke overlast, zoals het niet-betalen in winkels, zorgde ervoor dat Kozakken en Pruisen al spoedig hun populariteit verloren. Ze bleven echter niet lang genoeg om werkelijk als bezetters ervaren te worden. In de loop van december vertrokken ze naar het front dat steeds zuidelijker kwam te liggen. Gedurende de eerste maanden van 1814 zorgden ze nog voor veel overlast in het rivierengebied, maar door de snelle meenstorting van de Franse tegenstand, gevolgd door de abdicatie van Napoleon in april 1814, kwam aan hun aanwezigheid een eind. Het volgende

Scenes van Kozakken, 1814. Tekening J.A. Langendijk (Rotterdam, Atlas van Stoik).

Martinus Nijhoff en de Paarden Kathedraal

jaar werd het nog even spannend, maar het verloop van de slag bij Waterloo zorgde voor de definitieve opluchting: Utrecht zou voor zeer lange tijd gevrijwaard blijven van vreemde troepen.

Deze tekst is een gewijzigde versie van de toespraak, die Renger de Bruin ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling 'Kozakkendag' in het Centraal Museum heeft gehouden.

Literatuur

- R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurs-samenstelling in de stad Utrecht 1795-1813* (diss. Utrecht, 1986; Zutphen, 1986).
- Renger de Bruin, *Revolutie in Utrecht. Studenten, burgers en regenten in de Patriottentijd, 1780-1787* (Utrecht, 1987).
- M. van Hattem, *Kozakkendag. De bevrijding van Utrecht in 1813* (Utrecht, 1993).
- A. van Hulzen, *Utrecht in Patriottentijd* (Zaltbommel, 1966).
- H. Keetell, 'Dagverhaal der voornaamste gebeurtenissen voorname-lijk binnen Utrecht' *De Navorscher* 44-55 (1894-1905).
- H. Keetell, *De stad Utrecht in het jaar 1813. Uit het dagboek van een ooggetuige*. P.J. Vermeulen, Ed. (Utrecht, 1863).
- C.J. Nagtglas, *Utrecht tussen Pruis en Fransoos 1780-1800*. A. van Hulzen, Ed. (Utrecht, 1975).
- Simon Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977).

In 1994 is het honderd jaar geleden dat Martinus Nijhoff, één van Nederlands grootste dichters werd geboren. De PaardenKathedraal maakt nu muziektheater van twee van zijn mooiste gedichten: 'Het uur U' en 'Awater'. Het muzikale tweeluik wordt in oktober in het eigen theater de Manege te Utrecht gespeeld, op het voormalig Veeartsenijterrein.

Het muzikale tweeluik wordt geregisseerd door Aram Adriaanse en vormgegeven door beeldend kunstenaar Niels Hamel. De muziek, gecomponeerd door Jan Pieter Koch, versterkt de rituele elementen in beide gedichten. Het uur U is een solo van Carol Linszen, Awater wordt uitgevoerd door een zanger (Romain Bischoff) en een acteur (Wim Bouwens). Beide delen worden ondersteund door een vocaal-instrumentaal ensemble van tien zangers en musici.

Het uur U/Awater is in de maand oktober te zien in de Manege, het eigen theater van de PaardenKathedraal. Vanaf dinsdag 4 t/m zaterdag 29 oktober iedere avond (behalve zondag en maandag!). Aanvang: 20 uur. Premiere: vrijdag 7 oktober.

Kaartreservering (17,50/12,50): 030-730736, info: 030-711414. De Manege staat in de Veeartsenijstraat A22, Utrecht (bus 4, 8 en 11, ringlijnen 10, 20, alsmede enkele streekbussen).

Martinus Nijhoff (1894-1953) wordt als één van de belangrijkste dichters van de moderne Nederlandse poëzie beschouwd. In de jaren dertig woonde en werkte Nijhoff jarenlang in Utrecht. Hij begaf zich actief in Utrechtse kunstenaarskringen met mensen als beeldend kunstenaar Pyke

Koch, Victorine Hefling, Jan Engelman, Cola Debrot, e.a.

Veel plekken in Utrecht zijn verbonden met Nijhoff en zijn werk: woonadressen, ontmoetingsplaatsen voor kunstenaars (zoals het pand Oudegracht 341, en cafe Flora) en inspiratiebronnen voor zijn werk. Zo is het begin van het gedicht Awater direct geschreven op het interieur van het voormalig monument 'De Utrecht', en eindigt bij het Maliebaan-station; het gedicht Het uur U schijnt zich geheel af te spelen in de Herenstraat.

De PaardenKathedraal zal i.s.m. het Spoorwegmuseum een literaire stadswandeling organiseren.

Een routebeschrijving is o.a. verkrijgbaar bij het Spoorwegmuseum, bibliotheken en het VVV.

K o r t i n g s b o n

Bij inlevering van deze bon krijgen leden van Oud-Utrecht f 2,50 korting bij de kassa van De Manege.

Naam: .....

Adres: .....

Plaats: .....

Tel: .....